

УДК 94.85+28

ШЕЙШЕКАНОВ Т.Б.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
ШЕЙШЕКАНОВ Т.Б.
КНУ им. Ж.Баласагына
SHEYSHEKANOV T.B.
KNU named after J. Balasagyn

КАРАХАНДАР ДООРУНДАГЫ РЕНЕССАНС

РЕНЕССАНС В КАРАХАНИДСКИЙ ПЕРИОД

RENAISSANCE DURING THE KARAKHANID PERIOD

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада, Карахандар доорундагы цивилизациянын өнүгүшү анын ичинде материалдык жана руханий маданияттын өнүгүшү иликтенген. Ошол доордо Орто Азиядагы эки маданияттын – көчмөн түрк тилдүү элдердин жана отурукташкан башка элдердин маданияттарынын бири-бирине тийгизген таасири жана ал маданияттардын өз ара байланышынын натыйжасында байышы – дүйнөлүк цивилизациянын андан ары байышына чоң салым кошкондугу изилденген. Ошол мезгилдеги Орто Азияга жана Чыгыш Түркстанга кенен жайылып жаткан жана Караханиддер мамлекетинин учурунда мамлекеттик дин катары кабыл алынган ислам дининин жалпы эле маданияттын өнүгүшүнө кошкон салымына өзгөчө маани берилген.

Аннотация: В этой статье анализируется развитие цивилизации в эпоху Караханидов, в том числе развитие материальной и духовной культуры. В тот период в Средней Азии существовало две культуры – культура кочевников и культура оседлых земледельцев. Эти культуры оказывали друг на друга огромное влияние и обогатили мировую цивилизацию. В эту эпоху Исламская религия начала распространяться в Средней Азии и Восточном Туркестане, а в период образования Караханидского каганата Ислам стал государственной религией.

Abstract: This article analyzes the development of civilization in the Karakhanid era, including the development of material and spiritual culture. At that time, there were two cultures in Central Asia - the culture of nomads and the culture of sedentary farmers. These cultures had a huge influence on each other and enriched the world civilization with their penetration. During this era, the Islamic religion began to spread in Central Asia and East Turkestan, and during the formation of the Karakhanid Khaganate, the Islamic religion became the state religion.

Негизги сөздөр: карахандар; каганат; маданият; көчмөндөр; шаарлар; элдер; доор; байланыш.

Ключевые слова: караханиды; каганат; культура; кочевники, города; этносы; эпоха; связь.

Keywords: Karakhanids; Khaganate; culture; nomads, cities; ethnic groups; era; connection.

Х – кылымдын ортосунда Карахандар түзгөн каганат Орто Азиянын Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймактарында түрк тилдүү элдер тарабынан түзүлгөн биринчи мамлекет болуп эсептелет. Карахандардын мезгилинде мамлекеттин саясий, социалдык-экономикалык, маданий, этникалык өнүгүүсүндө прогрессивдүү өнүгүүлөр жана өзгөрүүлөр ишке ашкан. Өзгөчө белгилей кете турган жагдай, бул караханиддер учурундагы маданияттын, илим жана искусствонун болуп көрбөгөндөй өнүгүшүнүн ишке ашкандыгы болуп эсептелет.

Ошол доордо Орто Азиядагы эки маданияттын – көчмөн түрк тилдүү элдердин жана отурукташкан башка элдердин маданияттарынын бири- бирине тийгизген таасири жана ал маданияттардын өз ара байланышынын натыйжасында байышы – дүйнөлүк цивилизациянын андан ары байышына чоң салым кошкондугу, объективдүү чындык экендигин, бул проблеманын үстүндө илимий иликтөөлөрүн жүргүзгөн окумуштуу тарыхчылар, чыгыш таануучулар, философтор, культурологдор ж. б. белгилешкен.

Албетте, ошол мезгилдеги Орто Азияга жана Чыгыш Түркстанга кенен жайылып жаткан жана Карахандар мамлекетинин учурунда мамлекеттик дин катары кабыл алынган ислам дининин жалпы эле маданияттын өнүгүшүнө кошкон салымы зор болгон. Аталган мамлекеттин фундаментин түптөөдө Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда жашаган түрк тилдүү элдердин уруулук бирикмесине кирген чигил, ягма, карлук ж. б. уруулардын ролу чоң болгон. Ал эми, карахандардын династиясын түзгөн урууларга ягма жана чигил уруулары кирет.

Чыгыштагы тарыхый булактарда Карахан кагандыгынын көпчүлүк жана негизги калкын кыргыз уруулары түзгөн деп көрсөтүлгөн, демек, бул мамлекет кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн бир баскычы болуп эсептелет. Кыргыз элинин энциклопедиясы болуп эсептелген Манас дастанында да Карахан кагандыгы кыргыздарга тиешелүү деген бүтүм орун алган.

Ошондой эле, Карахан доорундагы улуу ойчул, биздин жердешибиз Жусуп Баласагындын өмүр баянын, ишмердигин терең изилдеген белгилүү кыргыз тарыхчысы З. Эралиев көптөгөн белгилүү тарыхчылардын, атап айтсак: В.В. Григорьевдин, В. Бартольддун, О. Прицахтын, С. Кляшторныйдын, Мехмед Фуат Кепрюлунун, О. Караевдин, Т. Чороевдин ж. б. эмгетерине таянып: «...жазма булактар жана окумуштуулардын көз караштары боюнча ... ягма, тухси, чигил, карлук кайсы элге таандык... Бизге жеткен фактыларды иликтеп көрсөк, алардын жайланышкан жери, жүргүзгөн кесипчилиги, турмуш шарты, үрп адаты, салт-санаасы ж. б. боюнча алар кыргыздарга таандык, кыргыздардын ата-бабалары болгон, кыргыз эли түзүлгөн мезгилде, бул уруулар жуурулушуп кетип, бир элди – кыргыздарды түзүшкөндүгү талашсыз маселе» – деп белгилеген [1, 16-б.].

Жогоруда аты аталган окумуштуулар орто кылымда жаралган тарыхый булактарга таянышкан жана илимий бүтүмдөрүн чыгарышкан. Алар колдонгон тарыхый булактар да атап айтканда, автору белгисиз «Худуд аль аалам» (Дүйнөнүн чеги) аттуу эмгекте, карлуктар Чүй өрөөнүндө, Ала-Тоонун түндүк жана түштүк аймактарында, Ысык-Көл өрөөнүндө, Борбордук Теңир-Тоодо жана Чыгыш Түркстанда жашашат деп көрсөтүлсө, араб саякатчысы Кудама ибн Жафар карлуктар Тараз шаарына чейинки аймакты ээлешкен деп көрсөткөн.

Ал эми, аль Истахри карлуктар тоодо жашап, аскер иштери менен алектенишет, Тараз Исфиджабдан Ферганага чейинки чоң аймакты ээлеп турушат деп белгилеген. Ошол

доордогу окумуштуу Гардизи карлуктардын чоң уруусу чигилдер деп эсептеп, алар Чүй жана Ысык-Көл өрөөндөрүндө жашашат деп көргөзгөн. Биз сыймыктанган жердешибиз, атактуу окумуштуу Махмуд Кашгари чигилдерди үч бөлүкө бөлүп – биринчиси Тараздын тоо бөлүгүндө, экинчиси Барсханда, үчүнчүсү Кашкарда жашашат деп баса белгилеген.

Х-к. ортосунда түзүлгөн Карахан каганатынын түзүлүшү ошол мезгилдеги Жети-Суудагы, Исфиджабдагы жана Кашкардагы болуп өткөн саясий окуялар менен жана Карлук каганатынын кулашы менен тыгыз байланыштуу.

Карахандар каганатынын алгачкы жылдарында мамлекеттин экономикасынын жана маданиятынын өнүгүшүнө Улуу жибек жолунун тийгизген таасири талашсыз. IX-X-к.к. араб авторлору Кудама ибн Жафар жана ибн Хордадбех Улуу Жибек Жолу Орто Азияны аралап өткөн, карлуктардын жана саманиддердин аймактарында соода каравандары каттап турган деп көрсөтүшкөн. Улуу Жибек Жолу эки багытка бөлүнүп, биринчи багыты түштүк тарапка – Ферганага, экинчи багыты түндүк тарапка – Шаш Түрккө карай кеткен. Улуу Жибек Жолу көчмөн түрк элдери менен отурукташкан элдердин ортосундагы соода жана маданий байланыштарын өнүктүргөн жана эки маданиятты тең байыткан.

Карахандардин доорунда Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймактары сооданын, кол өнөрчүлүктүн жана маданияттын борбору болуп эсептелген. Каганаттын бир борбору болуп эсептелген Баласагын шаары ири шаарлардын катарына кирген. Бул жөнүндө Махмуд ибн Вали: «...Баласагын Түркстан заминдеги шаар. Монголдор кол салганга чейин шаарда таза мусулман калкы жашаган, андан көптөгөн окумуштуулар чыккан. Баласагында 40 чоң мечит жана 200 кичине мечит болгон» – деп белгилеген [2, с. 30-31].

Махмуд Кашгари бул шаарды үч аталыш менен: Баласагын, Куз-Улуш жана Куз-Ордо деген аталыштар менен атаган. Ал эми, кыргыз элинин сыймыгы болгон, улуу ойчул Жусуп Баласагын киндик каны тамган Баласагын шаарын «Куттуу билим» дастанында Күзөр деп атап, төмөндөгү ыр саптарын жараткан:

«Эске тут бул китепти жазып койгон,
Ардактуу сыпаа сөзмөр адам болгон.
Күзөрдө анын туулуп, өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли» [3, 11-б].

Күзөр (Баласагын) шаары көчмөн кыргыз уруулары келип отурукташкандан кийин чөлкөмдөгү ири шаарлардын катарына кошулат.

Чыгыш Караханид каганатынын мезгилиндеги ири шаарлардын катарында Тараз шаары да болгон. Аталган шаар так Улуу Жибек жолунда жайгашкандыктан экономикалык жактан өскөн жана маданияты тез көтөрүлгөн. Шаардын цитадели, шахристаны жана рабады болгон. Х-к. географ Мукаддаси «...Тараз – чоң бекемделген шаар, бак-шактуу, калкы жыш жайгашкан, төрт дарбазасы бар... Мечит базардын ортосунда» – деп көрсөткөн [4, 15-16-бб.].

Карахандардын доорундагы ири шаарлардын катарында: Отрар, Самарканд жана Бухара шаарлары болгон. Самарканд шаары Ибрахим Тамгач хандын (1046-1068) бийликте турган учурунда анын резиденциясы жайгашкан жана гүлдөгөн шаарга айланган.

Ошондой эле, интенсивдүү өнүккөн шаарлардын катарында Өзгөн, Кулан, Исфиджаб (Сайрам), Бинкет (XI-к. баштап Ташкент), Тункент, Нукет жана Бенакет шаарлары болгон. Ахеологдордун далилдөөлөрү боюнча Орто Азиядагы шаарлар төрт

бөлүктөн: цитаделден, шахристандан, ички жана тышкы рабаддан туруп, шаардын чети коопсуздукту камсыз кылуу максатында аңдар менен курчалган. X-XII-кк.араб жана перс саякатчыларынын, географтарынын эсептөөлөрү боюнча Фергана өрөөнүндө 39, Урушанда 12, Бухара оазисинде 29, Согдада 12, Кашка Дарыя өрөөнүндө 6 шаар болгон.

Ал эми, П.М. Кожемяконун изилдөөлөрүндө Карахандардын мезгилинде Чүй өрөөнүндө эле 80ден ашык шаарчалар жайгашкан [5, с.155-156]. Шиш-Дөбө, Ак-Бешим, Бурана ж.б. шаарчалар орун алып, ал жерлерде да соода, кол өнөрчүлүк, зергерчилик жакшы өнүккөн [6, с. 66].

Ал эми, М. Кашгари өз сөздүгүндө Орто Азиядагы төмөндөгү шаар кыштактарды: .Улуг Талас, Кэми Талас, Тартуг, Баласагын, Кочкор-Башы, Санлиг-Каяс, Кара-Каяс, Икки-окус, Чигил, Барсган, Узкенд, Ягма, Аргу, Бухара, Исфиджаб, Самарканд, Талас ж.б. атаган.

Сыр-Дарыянын оң жана сол жээктеринде, Иле, Ысык-Көл өрөөндөрүндө, борбордук Теңир-Тоодо курулган шаарчалар төрт бурчтук дубалдар менен курчалган жана ал дубалдар коргонуу максатында тургузулган [7, с. 77].

Ошентип, биз, археологдордун изилдөөлөрүнө таянып, Караханиддердин мезгилинде шаардык курулуштар кулач жайган, жаңы шаарлар курулган, эски шаарлар оңдолуп түздөлгөн жана шаардык маданият өнүккөн. Шаарларды курууда алардын инфраструктурасына көңүл бурулган, жолдор, көпүрөөлөр, шаардык канализация, коомдук мончолор, мечиттер, медреселер ж. б. салынган деп ишенимдүү айта алабыз.

Караханиддер доорундагы маданияттын өнүккөндүгүнүн бир далили, бул бизге чейин сакталып калган Чүй өрөөнүндөгү Бурана мунарасы болуп эсептелет. Бул мунара X-к. экинчи жарымында тургузулган. Мунаранын жайгашкан жайы Баласагын шаар урандысы деп аталып келет. Мунара азыркы Токмок калаасынын түштүгүндө жайгашкан. Кыргыз өкмөтүнүн 1976-ж. кабыл алган Токтомунун негизинде, бул жай мамлекеттик корук болуп жарыяланган жана республикалык-архитектуралык ачык асман астындагы Бурана комплекс музей уюштурулган.

Өзгөндөгү архитектуралык комплекс үч мавзолейден жана бир минареттен турат. Түндүк мавзолейи 1152-ж. курулуп, ал жерде Фергана өрөөнүн башкарып турган, карахандар династиясынын көрүнүктүү өкүлү Тогрул Кара хан Хусейн ибн Хасандын сөөгү коюлган. Ортоңку мавзолей XI-к. башында, ал эми Түштүк мавзолейи 1187-ж. курулган.

Ошондой эле, батыш Карахандар мамлекетинин материалдык маданиятынын эстеликтерине Бухарадагы Намазго мечити, Бухарага жакын жайгашкан Шамсабат сарайы, Калян (1127-ж.), Магоки-Ат-Тари (XI-XII-кк.) минарет-мечиттери, Рабат-и-Малик(XI-к.) караван сарайы, Хазардагы Дигаран мечити (XI-к.) жана Бухара оазисиндеги Искежете (1121-ж.) мечити кирет.

Карахандардын мамлекетинде кол өнөрчүлүктүн түрлөрү: токуучулук, темир, жыгач устачылык, зергер буюмдарды жасоо, айнекти иштетүү, тери иштетүү ж.б. болгон жана кесипти өздөштүргөн адамдар ал иштерди аткарып келишкен. 10-11-к.к. Чаткал өрөөнүндө жезди иштеткен. Ал аймактын борбору болгон Ардаланкент шаарчасында ар кандай кесиптеги кол өнөрчүлөр эмгектенишкен [8, с. 58-59].

Чүй өрөөнүндөгү Ак-Бешим, Сокулук, Александровка, Красноречка, Сретенка шаарчаларында карапачылардын кварталдары табылган. Буранадан бышкан кирпич

өндүргөн ишкананын, Ак-Дөбөдөн шарап ачытуучу ишкананын, Сокулуктан үч мештин калдыктары табылган. Өзгөндө карапанын жети түрү жасалган [9, 413-б.].

Каганаттын шаарларындагы кол өнөрчүлөр күмүштү колдонушуп ар түрдүү кооз буюмдарды чеберчилик менен жасашкан. Темирди иштеткен усталар үй буюмдарын, курал жарактарды даярдашкан. Зергердик буюмдарды жараткан чеберлер өтө жогору бааланган. Алар тарабынан жасалган буюмдарды, археологдор Орто Азия чөлкөмүнүн көптөгөн аймактарынан табышкан жана ал буюмдар музейлерде сакталууда.

Чындыгында эле кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө Кыргызстандын аймагында жайгашкан бай кен байлыктар таасир эткен. Баалуу кен байлыктар жайгашкандыгы жөнүндө 10-кылымда жашаган географ Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад ал Истахри «...Фергана облусунун аймагы кенен жана бай, ... анда көп калк жашайт. Борборун Ахсикент деп аташат. ...Фергананын ээлеген аймагындагы Некада жана Ахсикентте алтын, күмүш кендери бар, Сох тоосунда сымап, төмөнкү Нисиде кара май кендери табылган. Ал эми, Асбара тоосунда нефть кени бар. Мындан сырткары Фергана өрөөнүндө бирюза, жез, коргошун жана темир кендери бар» деп белгилеген [10, с. 30-31].

Карахандар доорунда товар-акча мамилелери өнүккөн, каганаттагы тыйын чыгаруучу ишканалар ири шаарларда, атап айтканда Ошто, Өзгөндө, Куз-Ордодо, Барсканда жайгашкан. Чыгарылган тыйындарда Карахан династиясын негиздеген инсандардын аты-жөнү, титулдары чегилип көрсөтүлгөн. Карахандык дирхемдер күмүштөн жасалган жана салмагы 2.9645 г. түзгөн [11, 188-б.].

XI-XII-кк. мусулман өлкөлөрүндөгү күмүшкө болгон суроо талап өскөндүктөн күмүш кескин азайып кеткен, ошол себептен, жогорку сапаттагы күмүштөн жасалган дирхемдер кескин азайган жана алардын ордуна жездин жана коргошундун аралашмасынан жасалган дирхемдер чыгарыла баштаган. Ошондой эле, соода сатыктын өсүшүнө байланыштуу Карахандын башкаруучулары алтын динарларды да айлантууга чыгарышкан.

X-к. баштап ислам дүйнөсү менен көчмөн түрк тилдүү элдердин ортосундагы байланыш, карым-катнаш туруктуу боло баштаган. Мындай байланыш көчмөн элдердин арасына ислам дининин акырындык менен жайылышы өз таасирин түздөн түз тийгизген. Сатук-Богра-хандын (915-955) бийлик жүргүзгөн мезгилинде каганатта саясий жана маданий жактан прогрессивдүү чоң өзгөрүүлөр ишке ашкан. Маданий, руханий жактан алып карасак каганаттын аймагында ислам дини кеңири жайыла баштаган жана мамлекеттик дин деген статуска ээ болгон. Уламыштарга караганда Сатук эрте жетим калып Кашкардагы Огулчак агасынын үйүндө тарбияланган. Ал 12 жаш курагында эле эл оозуна алына баштаган жана акылдуу, таза, сырткы кебетеси келишимдүү инсан катары таанылган. Сатук ислам динин туткан адамдарды алгачкы жолу Бухара шаарынан көргөн. Кийинчерээк анын замандашы, белгилүү окумуштуу жана соодогер Наср ас – Самани Сатукту Кашкардан издеп таап ислам дининин негиздери менен кенен тааныштырган. Сатуктун ислам динин кабыл алышына Саманинин тийгизген таасири чоң болгондугу талашсыз. Ислам динин кабыл алган Сатуктун дүйнөгө, коомго болгон көз карашы түп тамырынан бери өзгөргөн.

Мусулман тарыхнаамасында Сатук-Богра-хандын көргөн түшү жөнүндө төмөндөгүдөй маалымат орун алып келет. Асмандан адам түшүп Сатука түрк тилинде «Исламды кабыл ал! Сен бул жашоодо жана келечекте албан ийгиликтерге жетишесиң» – деп айтат.

Чындыгында Сатуктун ислам динин кабыл алышына, ошол мезгилдеги тарыхий кырдаал, коомдогу руханий абал түздөн-түз өз таасирин тийгизген жана ошондой эле анын жеке турмушундагы орун алган ар кандай жагдайлар анын ислам дининин кабыл алышына өбөлгө түзгөн.

Ошентип, Сатук болжол менен 943-ж. Карахан башкаруучуларынын ичинен биринчилерден болуп ислам динин кабыл алган. Карахандардагы исламизация процесси тынчтык жолу менен ишке ашкан жана бул процессте саманиддердин тийгизген таасири чоң болгон.

Кашкар уламыштарында Сатук – Сатук-Богра-хан-гази деп аталат. «Сатук Бограхан» дастанында ал «капырларды» сыйкырдуу кылычы менен жеңген. Кылычы кырк эсе узарган, каган 96 жашында өлгөн жана сөөгү Артучка (Кашкардын түндүк жагы) коюлган. [12, с. 132].

Карахан каганатынын жарандары Сатукту ыйык адам катары тутушкан, ал өз кезегинде ислам динине берилген жана ага кызмат кылган адамдарды такай колдоого алып турган. Бул жөнүндө кенен маалыматтарды Мухаммед Хайдар Дулат калтыргандыгы бизге жакшы белгилүү.

Сатуктун урпактары башкарган мезгилде ислам дини кеңири катмарга сиңген. 955-ж. Сатуктун уулу Муса бийликке келип тактыны ээлеген жана 960-ж. ислам динин караханиддер мамлекетиндеги официалдуу дин–мамлекеттик дин деп жарыялаган. Каганаттагы жашаган калктын ислам динине массалык түрдө өтүүсү ошол учурга туш келет. Академик В. Бартольддун изилдөөсү боюнча, 960-ж. исламды 200 000 түтн түрк эли кабыл алган. Элдин руханий жашоосуна, ислам дининин мамлекеттик дин катары кабыл алынуусу түздөн түз өз таасирин тийгизген жана алардын тагдырындагы зор окуя болуп калган.

Карахандардын доорунда билим жана илим андан ары карай өнүккөн. Классикалык түрк адабиятынын фундаментин алгачкылардан болуп түптөгөн инсандар, Карахандардын доорунда өздөрүнүн өлбөс-өчпөс эмгектерин жаратышкан. Ал инсандардын алдыңкы катарында улуу ойчул, биздин жердешибиз Жусуп Баласагын турат. Анын «Куттуу билим» дастаны XI-к. Кашкарда жарык көргөн. Аталган эмгек оригиналда «Кутадгу билиг» деп аталат. Ал эми, бул эмгекти терең изилдеген окумуштуулар Г. Вамбери, В.В. Радлов, В.Томсен ж.б. эмгекти «Бакыт алып келүүчү билим» (Знание, приносящее счастье), «Бакыт тартуулочу билим» (Знание, дарующее счастье), «Адамды бактылуу кылуучу билим» (Знание, делающее человека счастливым), «Бактылуу болуш илими» (Наука быть счастливым) – деп которушкан.

Ырас, дастан кайсыл тилде жазылган деген маселенин тегерегинде, илимий дискуссияга катышкан окумуштуулардын арасында ар кандай көз караштар, бүтүмдөр жаралган. Бирок, акырында дастанды изилдөөгө 20 жылдык өмүрүн арнаган белгилүү Чыгыш таанучу В. Радлов, дастандагы ар бир сөздү иликтеп, салыштырып «Куттуу билим» дастаны уйгур тилинде жазылган деген божомолдоодон толук баш тарттым, дастан уйгур тилинде эмес экендигине толук ишендим, бул оюма төмөнкү эки нерсе себеп болду, биринчиден, дастанда уйгур деген сөз бир да жерде кездешпейт, же алардын салт санаасы, үрп-адаты, кесиби жөнүндө сөз болбойт, экинчиден, бул дастан эне тилинде жазылган биринчи китеп экендигин көрсөтүп турган Жусуп Баласагындын сөзү күбө боло алат деп белгилеген.

Ал эми, академик В Бартольд дастандын Каир жана Наманган нускаларын терең изилдеп, дастандын тили боюнча талаш маселеге чекит койгон. Анын пикири боюнча, карахандыктар теги боюнча уйгурларга жатпайт, дастан уйгур тилинде жазылган эмес деген илимий бүтүм чыгарган. В.Бартольдун чыгарган илимий бүтүмүн белгилүү кыргыз окумуштуулары академиктер Б. Юнусалиев, Т. Сыдыкбеков, профессорлор К. Артыкбаев, З. Эралиев, А. Абдразаков толук колдоого алышкан. Айтмакчы, бул маселе толук жана биротоло чечилгенден кийин гана, өлкөбүздөгү жогорку окуу жайларынын көч башы болуп эсетелген Кыргыз Улуттук Университетине 2002-ж. дастандын авторунун – Жусуп Баласагындын ысымы ыйгарылган.

Өз доорунун чыгаан лингвисти, биздин жердешибиз М. Кашгари бул тилди «...укканга жагымдуу, өтө таза, накта тоолуктарды тили» – деп белгилеген. Ошентип, өз заманынын мыкты ойчулу Ж. Баласагын тарабынан кыргыз тилинде жазып калтырган «Куттуу билим» дастаны Карахан доорундагы маданияттын өнүгүшүнө зор салым кошкон чыгарма болуп саналат.

Ж. Баласагын Чыгышка кенен таанымал болгон окумуштуулардын Мухаммед аль Хорезмдин математика, астрономия, география, философияга кошкон салымдарын, Абу Наср Фарабинин коом жана коомдук түзүлүш, мамлекет жана аны башкаруу, гумандуулук жөнүндөгү философиялык окууларын, Абу Райхан Беруниин «Геодезия», «Минералогия», «Хронология», «Индия», «Масуд канону» ж. б. эмгектерин, Абу Али ибн Синанын медицина маселелерин изилдеген «Шыпаа китебин», философиясын жана Иран акыны, ойчулу Абылкасым Фирдоусинин «Шах намэсин», илим, билимдин өнүгүшүнө кошкон салымдарын терең өздөштүргөн улуу инсан болгон.

Ж. Баласагын бул дастанында киндик каны тамган кыргыз жерин даңазалаган, мөңгү баскан бийик тоолорго, өзөндөрдөгү кашка сууларга, карагай арчаларга, жан жаныбарларга суктанган. Жергиликтүү кыргыз калкынын негизги кесиби мал чарбачылыгы экендигин эскерип, алардын үрп адаты, салт санаасы жөнүндө маалыматтарды берген. Жаштарга акыл насаат айткан, келечек жаштардыкы экенин баса белгилеп көрсөткөн. Кыргыз элинин уруулук түзүлүшүн көргөзүп. Мамлекет башында турган өкүмдөр кандай сапатка ээ болуш керек экендигин, адамдын кадыр баркын баалай билүү, элге калыс мамиле кылуу ж.б. орчундуу маселелерге токтолгон.

Карахандар доорундагы ренессанска зор салым кошкон өз заманынын чыгаан окумуштуусу, биздин жердешибиз Махмуд Кашгари өзүнүн «Диван лугат ат-түрк» аттуу эмгегин жаратып, бизге мурас кылып калтырып кеткен.

Аталган эмгек түрк тилдүү адабияттын тарыхындагы алгачкы филологиялык жана тарыхий–этнографиялык чыгарма болуп эсептелет. Махмуддун атасы Карахан мамлекетинин эмири Наср ибн Алиянын мураскорлорунун бири болгон. Махмуд алгачкы билимди Кашкар шаарынан алып, кийин өз билимин Орто-Азиядагы жана Ирандагы ири шаарларда өркүндөткөн.

Ошентип, ал жогорку араб билимине ээ болгон, араб филологиясын жакшы өздүштүргөн жана алган билиин тил жана адабиятты, тарыхты, этнографияны изилдөөдө колдонгон.

Махмуд Кашгаринин эмгегинде Карахан мамлекетинин согуштук жоортулдары жана мамлекеттин чек аралары жөнүндө кээ бир маалыматтар орун алган.

Ошол окуялар жөнүндө элибиздин мыкты Чыгыш таанучусу, профессор Ө. Караев «...Карахандар Хотан менен Жаркендди көпкө чейин баш ийдире албагандыгы ра-хан

жөнүндөгү уламышта чагылдырылган. Өздөрүнүн түштүктөгү коңшуларынын каршылыгына туш келип, Карахандар күчтөрүн түндүктө сынап көрмөй болушкан. Алар карлук каганытынын борбору болгон Баласагынды эч кыйынчылыксыз эле ээлешкен. Бул шаарды өздөрүнүн борборлорунун бири деп жарыялашып, азыркы Кыргызстандын түндүк бөлүгүнө бекемдешип алгандан кийин, Карахандар түндүк чыгыш райондорго жыла башташат. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө алардын Жети-Сууну жеңип алгандыгы жөнүндө баяндаган айрым фактылар көрсөтүлгөн» – деп белгилеген [13, 146-б.].

Махмуд Кашкаринин эмгегинде мамлекеттин курамында жашаган түрк тилдүү уруулар–ягма, тухси, чигил уруулары Или өрөөнүн ээлешет деп көрсөтүлгөн.

Ошондой эле Карахан мамлекетиндеги уруулар менен каршылашкан башка уруулар – ограктар, басмылдар, йабакулар, жумулдар, йемактар, уйгурлар ж. б. даана ачык көрсөтүлгөн.

Ошондой эле, эмгекте ислам дининин Чыгышта жайылышы, караханиддер басып алган аймактарда ал диндин күч менен киргизилиши жөнүндө маалыматтар орун алган.

Махмуд Кашгаринин негизги кесибби филолог болгондуктан, ал филология илиминин өнүгүшүнө зор салым кошкон. Ал сөз маанисине, неологизимдердин жаралышына илимий көз караш менен караган. Түрк элдеринин тилдеринин фонетикасын абдан мыкты билген, тилдеги грамматикалык түзүлүштү терең изилдеген. Ошентип, Карахандар доорунда түрк тилдүү элдердин, ошонун ичинде кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүндө прогрессивдүү жетишкендиктер орун алган. Ал доорду Ренессанс доору десек туура болот.

Колдонулган адабияттар

1. Эралиев З.Э. Жусуп Баласагын – кыргыздардын улуу ойчулу. – Бишкек, 2003, 16-б.
2. Караев Ө.К. Көөнө түрктөр тарыхы. – Бишкек, 1994, 30-31-бб.
3. Эралиев. Аталган эмгек, 11-б.
4. Караев Ө.К. Аталган эмгек, 15-16-бб.
5. Кожемяко П.М. Из истории раннесредневековых поселений Чуйской долины // ТИИ Ан Кирг. ССР, 1958, вып. 4, с. 155-156.
6. Кожемяко П.М. Средневековый Тараз. – Алма-Ата, 1972, с. 66.
7. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата, 1972, с. 77.
8. Кибиров А.К. Археологические памятники Чаткала. – Москва: ТКАЭЭ, т. 2, 1959, с.58-59.
9. Кыргызстандын тарыхы. 3 томдук. 1 том. – Бишкек, 2016, 413-б.
10. (Китаб) масалик ал-мамалик ал Истахри // Материалы по истории кыргызов и Киргизии. – Москва, 1973, с. 30-31.
11. Алиев А.А. Эпоха Караханидов – период Ренессанса в истории Кыргызстана // Вестник КРСУ, 2015, т. 15, №7, 188 с.
12. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. 1. – СПб., 1998, с. 132.
13. Караев Ө.К. Көөнө жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын чакан баяны. 4-бап. Карахандар каганаты // Кыргыздын тунгуч чыгыш таанучусу профессор Өмүркул Караевге 85 жыл. – Бишкек, 2015, 146-б.